

KATUS LÁSZLÓ

A demográfiai átmenet kérdései Magyarországon a 19. században*

Az elmúlt 15–20 évben a demográfusok, szociológusok és közgazdászok világszerte növekvő érdeklődéssel tanulmányozták az európai országokban a 18. sz. közepe és a 20. sz. közepe között végbement ún. demográfiai átmenetet, mert annak elemzéséből igyekeztek hasznosítható tanulságokat levonni a jelenkori fejlődő országok népesedési problémáinak megértéséhez és megoldásához. Ugyancsak az elmúlt két évtizedben élte – egyik úttörőjének, E. A. Wrigley-nek szavaival élve – valóságos „hőskorát” a történeti demográfia, amely elsősorban az átmenet előtti ún. tradicionális vagy preindusztriális népesedési viszonyokat kutatja. Ezek a legújabb kutatások elég alaposan felforgatták és átalakították mind a hagyományos társadalmak népesedési viszonyairól, mind a demográfiai átmenetről az 1960-as évek elején még általánosan elterjedt képet. Kiderült, hogy a történeti valóság sokkal bonyolultabb és változatosabb volt, mint a róla alkotott tudományos elméletek és modellek. A hagyományos demográfiai magatartásnak és a demográfiai átmenetnek Európa országaiban többféle konkrét formája, regionális változata, jellemző típusa alakult ki a történelem folyamán. Az említett demográfiai kutatások eredményei a történészek – elsősorban a gazdaság- és társadalomtörténészek – számára is fontosak, legfőbb ideje tehát, hogy megismerjék és adaptálják azokat. Úgy vélem, hogy most már elegendő tényanyag, részletkutatási eredmény áll rendelkezésünkre, s a nemzetközi összehasonlításra alkalmas elemzési módszerek is eléggé kifinomultak ahhoz, hogy legalábbis előzetes munkahipotézis formájában megpróbáljuk összefoglalni és rendszerezni a magyarországi hagyományos népesedési modell és a demográfiai átmenet legfontosabb elemeit, s megkíséreljük megállapítani a magyarországi népességfejlődés helyét az európai regionális típusok között.

Amit a következőkben a magyarországi népességreprodukció kérdéseiről elmondok, az elsősorban néhány céhbéli demográfus, illetve történeti statisztikus kollégánk – Andorka Rudolf, Dányi Dezső, Faragó Tamás, Kováts Zoltán, Lukács Ágnes, Szabady Egon, Tekse Kálmán, Cs. Tóth Péter – kutatási eredményeire épül. A történész munkája itt elsősorban abban áll, hogy ezeket a kutatási eredményeket megpróbálja egységes képpé illeszteni, ahol szükséges, pótlólagos kutatásokkal kiegészíteni, a gazdasági és társadalmi fejlődés egyéb jelenségeivel összhangba hozni; majd a nemzetközi összehasonlítás segítségével megkísérli értékelni és tipizálni a rendelkezésünkre álló népesedési adatokat és jelenségeket. Jelen előadásomban elsősorban a Habsburg-monarchia másik felére szeretnék tekintettel lenni, amennyire ezt a rendelkezésemre álló ausztriai forrásanyag megengedi.

*Az 1978 szeptemberében Budapesten rendezett osztrák–magyar történészkonferencián elhangzott előadás (A szerk.)

Mielőtt a kérdések érdemi tárgyalására rátérnék, néhány szót kell szólnom népesedési adataink teljességéről és megbízhatóságáról. Az 1850-es évekre vonatkozóan viszonylag teljes és részletes országos szintű adatok állnak rendelkezésünkre. 1860 és 1863 között a hivatalos demográfiai adatgyűjtés Magyarországon szünetelt, a kiegyezés körüli és utáni évek adatai pedig eléggé hiányosak és kevésbé részletezettek. A helyzet az 1880-as években fokozatosan javult, de igazán jó és részletes népesedési adatbázisról csak az 1890-es évektől kezdve beszélhetünk, midőn bevezették az állami anyakönyvezést, és újjászervezték a demográfiai adatgyűjtés rendszerét. Az adatok finomabb népesedési mutatók kidolgozására legkorábban 1880-tól kezdve alkalmasak. A stabil népességi modellek segítségével végzett becslések eredményei szerint az 1870-es években a népesedési események mintegy 7%-os alulregisztrálásával kell számolnunk. Ez a hiány az 1880-as évek végére 3%-ra, az 1890-es években pedig 1–2%-ra csökkent. Ez európai viszonylatban nem túl rossz arány, hiszen pl. a balkáni országokban az alulregisztrálás mértéke még 1900 körül is 8 és 14% között volt. Az adatgyűjtés teljessége azonban az országban belül vidékenként és felekezetenként erősen ingadozott. Főleg a keleti megyékben és a görögkeleti román egyházközségekben kell jelentős hiányokkal számolnunk az állami anyakönyvezés előtti évtizedekben. Minden demográfiai kutatás első – rendkívül időigényes és kevésbé látványos eredményeket produkáló – szakasza e hiányok pótlása, az egykorú adatok korrekciója, s az alapvető országos szintű nyers mutatók kidolgozása.

Ami a konkrét népesedési kérdéseket illeti, először a demográfiai átmenet kronológiájáról, kezdetének és egyes fázisainak időbeli elhelyezéséről szeretnék beszélni, a hagyományosan használt nyers mutatók, a születési és a halálozási arányszámok mozgása alapján. Közismert, hogy Magyarország és az egész Osztrák-Magyar Monarchia Európa azon országai közé tartozott, amelyekben a népesség növekedése közepes ütemű volt az átmenet időszakában. Az 1. táblázatból jól látható, hogy a népesség növekedése Magyarországon tartósan csak az 1880-as években gyorsult fel. 1850 és 1880 között a népesség évente átlagosan 5,8 ezrelékkal növekedett, 1880 és 1910 között viszont a növekedési ütem – a jelentős kivándorlási veszteség ellenére – évi 9,2 ezrelékre emelkedett. A természetes szaporodásra vonatkozó adatok áttekintése (2. és 3. táblázat) még inkább nyilván-

1. táblázat

A népesség átlagos évi növekedési rátái
(ezrelékben)

	Magyarország	Horvátország	Ausztria
1850–1857	6,2	5,3	5,5
1857–1869	9,8	7,1	8,7
1869–1880	1,1	2,7	7,6
1880–1890	9,8	14,5	7,6
1890–1900	9,8	9,4	9,0
1900–1910	8,1	8,2	8,9
1850–1880	5,8	5,1	7,6
1880–1910	9,2	10,7	8,5
1850–1910	7,5	7,9	8,0

2. táblázat

Nyers születési és halálozási arányszámok Magyarországon (Horvátország nélkül);
évi átlagok ezrelékben

	Születési arányszám	Halálozási arányszám	Csecsemő- és gyermekhalandóság: 1000 élve született közül meghalt		
			0–1 éves korában	1–5 éves korában	5 éves koráig összesen
1851–1859	43,3	36,0	253	158	411
1864–1870	41,9	33,9			404
1871–1875	42,8	45,2			456
1876–1880	44,0	36,5			434
1881–1885	44,3	33,1			379
1886–1890	41,4	32,1			388
1891–1895	41,6	31,6	253	146	399
1896–1900	39,2	27,6	221	119	340
1901–1905	37,0	26,2	213	112	325
1906–1910	36,3	24,9	206	100	306
1911–1914	34,9	23,6	198	91	289

3. táblázat

A népesség természetes szaporodása az Osztrák–Magyar Monarchiában
(évi átlagok ezrelékben)

	Magyarország	Horvátország	Ausztria	Alpenländer	Sudetenländer	Karstländer	Karpathenländer
1851–1859	7,3		5,8				
1864–1870	8,0		7,5				
1871–1875	-2,4	-4,8	6,8	3,8	10,5	6,1	5,0
1876–1880	7,5	9,0	8,3	5,5	9,2	7,0	10,2
1881–1885	11,2	13,0	8,1	4,8	8,6	10,3	9,9
1886–1890	11,3	13,7	8,9	5,5	8,1	9,2	13,2
1891–1895	10,0	8,7	9,5	6,2	9,2	9,9	13,1
1896–1900	11,6	11,2	11,7	8,0	11,0	10,5	16,2
1901–1905	10,8	12,2	11,4	8,4	10,2	10,4	15,6
1906–1910	11,4	13,4	11,3	7,6	10,2	13,9	15,4
1911–1914	11,3	11,1	9,9	6,3	8,0	13,2	14,1

Alpenländer = Alsó- és Felső-Ausztria, Stájerország, Karintia, Salzburg, Tirol és Vorarlberg

Sudetenländer = Csehország, Morvaország, Szilézia

Karstländer = Krajna, Trieszt, Isztria, Görz és Gradiska, Dalmácia

Karpathenländer = Galícia és Bukovina

valóvá teszi, hogy Magyarországon csak az 1880-as évek elejétől kezdve beszélhetünk a demográfiai átmenet megindulásáról. Az 1880 előtti mutatók egyértelműen a hagyományos népesedési viszonyok uralmát jelzik. A nyers születési és halálozási arányszám egyaránt jóval magasabb volt, mint Ausztriában, s ingadozásuk is nagyobb mértékű. 1851 és 1882 között a születési arányszám évi átlaga 43 ezrelék, a halálozási arányszámé pedig 37,4 ezrelék volt, a természetes szaporodás üteme (5,6 ezrelék) tehát nem volt gyorsabb, mint a 19. sz. első felében.

A demográfiai „ancien régime” legfőbb jellemzőivel, a periodikusan visszatérő demográfiai válságokkal is bőven találkozunk: 30 év alatt 3 nagy kolerajárvány sújtotta az országot, s egyes vidékeken az 1860-as és 70-es években még élelmezési válságok, éhínségek is tizedelték a lakosságot. Az országos mutatók 1855-ben, 1872-ben és 1873-ban jeleznek halálozási többletet, egyes megyékben azonban ennél jóval több a népvesztéssel zárult évek száma. A nem teljes hivatalos adatok szerint az 1855. évi kolerának 170 ezer, az 1866. évinek 70 ezer halálos áldozata volt. Az utolsó nagy, középkori típusú demográfiai katasztrófa 1872 és 1874 között sújtotta Magyarországot, midőn a kolerával egyidőben – a több évi igen gyenge termés következtében – éhínség is tizedelte a lakosságot. A halálozási többlet 1873-ban meghaladta a 300 ezret (a halálozási arány ekkor érte el a korszak csúcspontját: 65 ezreléket). Végeredményben közel félmillióra tehetjük az utolsó hagyományos típusú demográfiai válság áldozatainak számát. Ausztriában a 70-es években már nem találkozunk ilyen méretű népesedési katasztrófával, bár az 1873-as kolera Galíciában is erősen pusztított. Magyarország lakossága csak a 70-es évek végére érte el ismét az 1869 végi létszámot, a keleti és délkeleti megyék többsége azonban csak a 80-as évek végére heverte ki teljesen a katasztrófa következményeit.

Az 1870-es évek demográfiai válsága elsősorban az ország keleti felét sújtotta, a dunántúli és az északnyugati megyéket viszonylag kevésbé érintette. A Dunántúl természetes szaporodása a 70-es években többszöröse volt az országos átlagnak. A nyugati megyékben tehát már a 70-es években megindult a demográfiai átmenet, s lassan terjedt kelet-délkelet felé. Az 1880-as évek első felében már az országos mutatók is jelzik az átmenet kezdetét. Először a hagyományos népesedési válságok tűntek el. 1874 után már nincs nagyobb kolera, s szélesebb vidékeket sújtó éhínségről sem tudunk, majd az 1880-as évek végére a himlőt is sikerült legyőzni. 1874 után nincs már halálozási többlet, a halálozási arányszám a 40 ezreléket sem éri el többé, bár 1878-ban és 1880-ban még 38 ezrelék fölé ugrik. A 80-as évek elején azután kezdetét vette az átmenet legfontosabb szakasza: a „normális” halálozási arányszám tartós és irreverzibilis csökkenése: 1883-ban véglegesen 35, 1895-ben 30, a világháború előtt pedig 25 ezrelék alá süllyedt a halálozási görbe.

A természetes szaporodás évi átlaga az 1870-es és 80-as évek fordulóján, két egymást követő öt éves periódus között 7,6 ezrelékről 11,2 ezrelékre emelkedett, s lényegében ezen a szinten maradt egészen az első világháborúig. 1883 és 1914 között a természetes szaporodás évi átlaga (11,3 ezrelék) éppen a kétszerese az előző 30 év átlagának (5,6 ezrelék). Egyetlen öt éves átlag sem kevesebb 10 ezreléknél, de 11,5 ezreléknél sem több. Az egyes évek arányszámai csak hat esetben maradtak 10 ezrelék alatt, de 13 ezrelék fölé is csak 4 esetben emelkedtek, jelezve, hogy a magyarországi népességreprodukció az átmenet első felében is csak közepes ütemű volt. Elmaradt Anglia, Németország, Hollandia, a skandináv országok és Ausztriában Galícia és Bukovina természetes népszaporodása

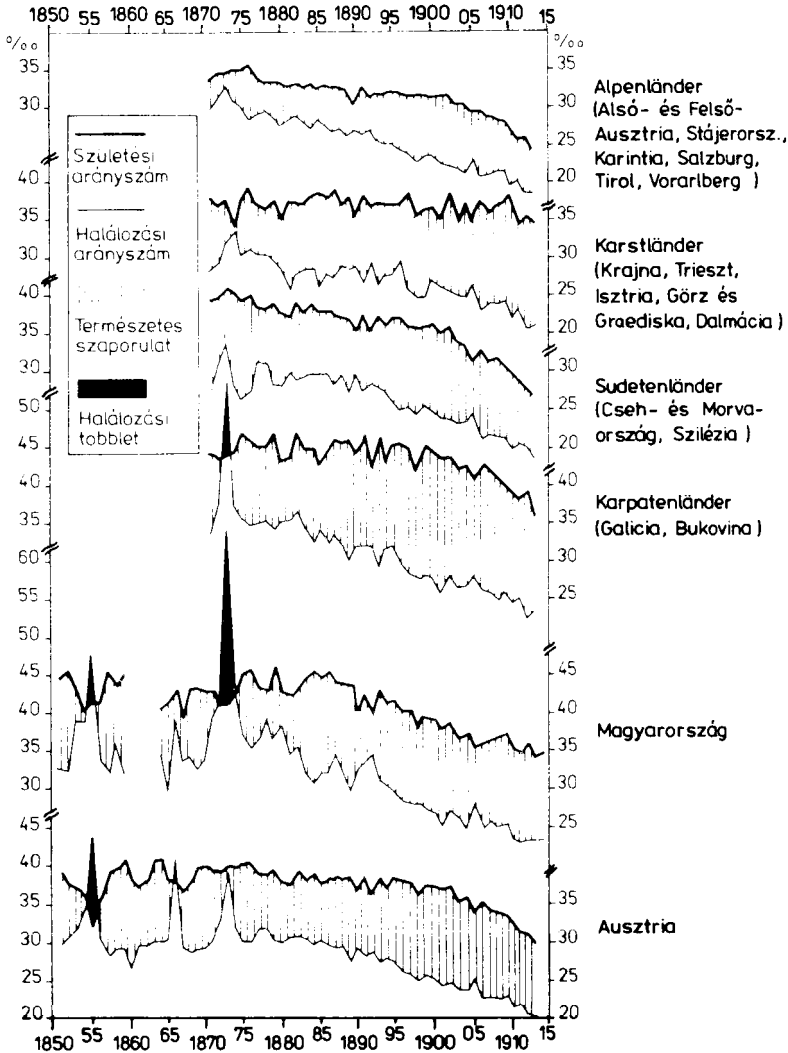
mögött, de felülmúlta Franciaország, Olaszország, Spanyolország, Portugália, Belgium és Ausztria nyugati országainak népességnövekedését.

A halálzási arányszám csökkenését hamarosan, nem egészen egy évtized múltán követte a születési arányszám tartós és irreverzibilis csökkenése: az 1875 és 90 között 44 ezrelékes átlagról 1898-ban 40 ezrelék, majd a világháború előtt 35 ezrelék alá. Az 1890-es évek elejétől kezdve a halálzási és a születési görbe lényegében párhuzamosan haladt lefelé. A demográfiai átmenet legfontosabb szakasza – midőn a halálzási arányszám csökken, a születési arányszám pedig változatlanul magas szinten marad, s ennek következtében a demográfiai olló fokozatosan egyre szélesebbre nyílik – Magyarországon, a legtöbb nyugat- és észak-európai országtól eltérően (ahol ez a szakasz évtizedekig tartott, és jelentős népességnövekedést eredményezett), rendkívül rövid időre, nem egészen egy évtizedre zsúfolódott össze. Az olló az 1880-as évek elején hirtelen szétnyílt ugyan, de nyílása hamar megállt. Magyarországon az első világháború előtt nem észlelhető még az ellenkező irányú mozgás megindulása, az olló lassú összecsukódása. Az átmenetnek ez a szakasza az 1920-as és 30-as években következett be.

Ha a magyarországi demográfiai átmenet világháború előtti szakaszát egybevetjük az ausztriaiival, akkor megállapíthatjuk, hogy az átmenet nagyjából egyidőben kezdődött, menete azonban eltérő volt. Ausztriára inkább a fokozatos átmenet, az olló tartós, de lassú nyílása jellemző (ld. az 1. ábrát). Lényeges eltérés az is, hogy Ausztriában a négy nagy régió közül háromban (Alpenländer, Sudetenländer, Karpathenländer) 1900, illetve inkább 1905 és 1914 között már megfigyelhető az olló csukódása is, vagyis a születési arányszám a világháború előtti években már gyorsabban csökkent, mint a halálzási arányszám. A mellékelt táblázatokból és ábrákból jól látható, hogy Galícia és Bukovina népesedési viszonyai álltak viszonylag legközelebb a magyarországihoz. Igen magas születési és halálzási ráta mellett szintén a 80-as években kezdődött a halálzási arányszám csökkenése, a születési arányszámé azonban csak 1900 után. Az olló tehát szélesebbre nyílt, s a természetes szaporodás is jóval nagyobb volt (évi 13–16 ezrelék), de az ellenkező irányú ollómozgás a világháború előtti években már észlelhető.

A halálzási arányszám csökkenése Magyarországon közel egy évszázaddal később következett be, mint a nyugat- és észak-európai országokban, s lényegében egybeesett a modern iparosodás fellendülésének kezdetével. A demográfiai átmenet megindulását azonban ennek ellenére sem lenne indokolt közvetlen oksági kapcsolatba hozni az egyébként európai viszonylatban szerény mértékű hazai iparosodás kezdetével. A közvetlen okok két másik csoportját kell inkább kiemelnünk. Egyfelől az 1880-as évekre értek meg azoknak a jelentős erőfeszítéseknek, anyagi és nem anyagi jellegű beruházásoknak az eredményei, amelyek az 1850-es években, majd a kiegyezés után történtek az egészségügyi viszonyok javítása, a lakosság kulturális szintjének emelése érdekében. Másfelől a mezőgazdasági termelés igen gyors ütemű növekedése az 1870-es évek második felében és az 1880-as években lehetővé tette a hagyományos típusú élelmezési válságok leküzdését, s komoly mennyiségi és minőségi javulást eredményezett a lakosság nagy tömegeinek táplálkozásában. Nem lebecsülendő az infrastrukturális beruházások hatása sem: a korszak nagy vízépítkezései a több millió hektáryi árterület és belvíz eltüntetésével javították az Alföld levegőjét, s felszámolták a hagyományos halálokozók egyikét, a maláriát.

A halálzási arányszám Magyarországon az egész korszakban a legmagasabbak közé tartozott Európában. Ennek oka elsősorban a középkori méretű és csak igen későn és

1. ábra
A népmozgalom nyers mutatóinak alakulása az Osztrák–Magyar Monarchiában

lassan csökkenő csecsemő- és gyermekhalandóságban keresendő. A fertőző gyermekbetegségek és a tuberkulózis pusztítása még a 20. század elején is Európa országai között Magyarországon volt a legnagyobb arányú, annak ellenére, hogy az általuk okozott halandóság viszonylag gyorsan csökkent. A demográfusokat újabban erősen foglalkoztatja a magyarországi öngyilkosságok európai viszonylatban igen nagy gyakoriságának problémája, különösen a Székelyföld és a Tiszavidék református magyar parasztsága körében.

A demográfiai átmenet egyik oldala – a halandóság csökkenése – Magyarországon lényegében az átmenet klasszikus modelljének megfelelően történt. A nyugat- és észak-

európai országokhoz képest csaknem egy évszázados késéssel, de a gazdasági és kulturális fejlettség nagyjából hasonló fokán indult meg, s csökkenésének üteme is megfelelt a nemzetközi átlagnak. A klasszikus modellől lényegesen eltérő viselkedést mutat azonban a születési arányszám és a termékenység alakulása. A születési arányszám csökkenése alig egy évtized elmaradással, a fejlett ipari országokhoz képest pedig csak 10–20 éves késéssel, sőt nem eggyel közülük egyidőben indulva, követte a halálozási görbe süllyedését.

A *termékenység alakulásának* vizsgálata alkalmas szélesebb társadalomtörténeti összefüggések feltárására is. A termékenység változását sokkal nagyobb mértékben befolyásolják az egyének, családok és társadalmi csoportok tudatos döntései, mint a halálozás alakulását (amelyet inkább bizonyos kollektív, állami és intézményes döntések befolyásolhatnak az egészségügyi és a kulturális viszonyok javításán keresztül). A termékenység alakulása tehát bizonyos mértékig érzékeny mutatója annak, hogy egy adott társadalom vagy társadalmi csoport miképpen reagál a gazdasági viszonyok, az ökológiai környezet változásaira.

A termékenység vizsgálatára azonban finomabb mutatókra van szükségünk, mint a nyers születési arányszám. Ezt a célt szolgálják a termékenységi arányszámok (amelyek a születéseket a szülőképes korban levő nők számához viszonyítják), valamint a reprodukciós együtthatók. Az elmúlt évtizedben a nemzetközi demográfiai gyakorlatban elterjedtek az *A. J. Coale* professzor által javasolt indexek, amelyek az általános és a házas termékenység színvonalát, valamint a házas nők arányát mutatják.** Előnyük, hogy kevéssé részletezett népesedési adatokból is számíthatók, tekintettel vannak a szülőképes korú (15–49 éves) női népesség korstruktúrájára, s kiválóan alkalmasak nemzetközi összehasonlításra. Ezek a mutatók ugyanis egy adott népesség termékenységét az empirikusan regisztrált legnagyobb termékenységhez – az amerikai házas hutterita nők 1920 és 1930 közötti korszecifikus termékenységéhez – viszonyítják. Ezek az indexek tehát azt jelzik, hogy a vizsgált népesség termékenysége hány százaléka a potenciális maximumnak, illetve a házas nők termékenységi potenciálja hány százalékát teszi ki az egész szülőképes női népesség termékenységi potenciáljának. Tehát, ha pl. az I_g index értéke 1, az azt az elméleti határesetet jelöli, midőn minden 15–49 éves nő házasságban él, s annyi gyermeket szül, mint a vallási okokból semmiféle születéskorlátozást nem gyakorló házas hutterita nők.

$$** \text{Az általános termékenység indexe: } I_f = \frac{B}{\sum F_i w_i}$$

$$\text{A házas termékenység indexe: } I_g = \frac{BL}{\sum F_i m_i}$$

$$\text{A házas nők arányának indexe: } I_m = \frac{\sum F_i m_i}{\sum F_i w_i}$$

B = az összes élveszülöttek száma (4 évi átlag)

BL = a törvényes élveszülöttek száma (4 éves átlagok)

w_i = az összes nők száma az i korcsoportban (15 és 49 év között 5 éves korcsoportok)

m_i = a házas nők száma az i korcsoportban (15 és 49 év között 5 éves korcsoportok)

F_i = a standardnépesség korszecifikus házas termékenységi arányszámai (a 15 és 49 év közötti házas hutterita nők öt éves korcsoportjaiban az egy nőre jutó átlagos évi törvényes élveszületések száma az 1921–30-as évek átlagában)

4. táblázat

Az általános termékenység indexe (I_F)

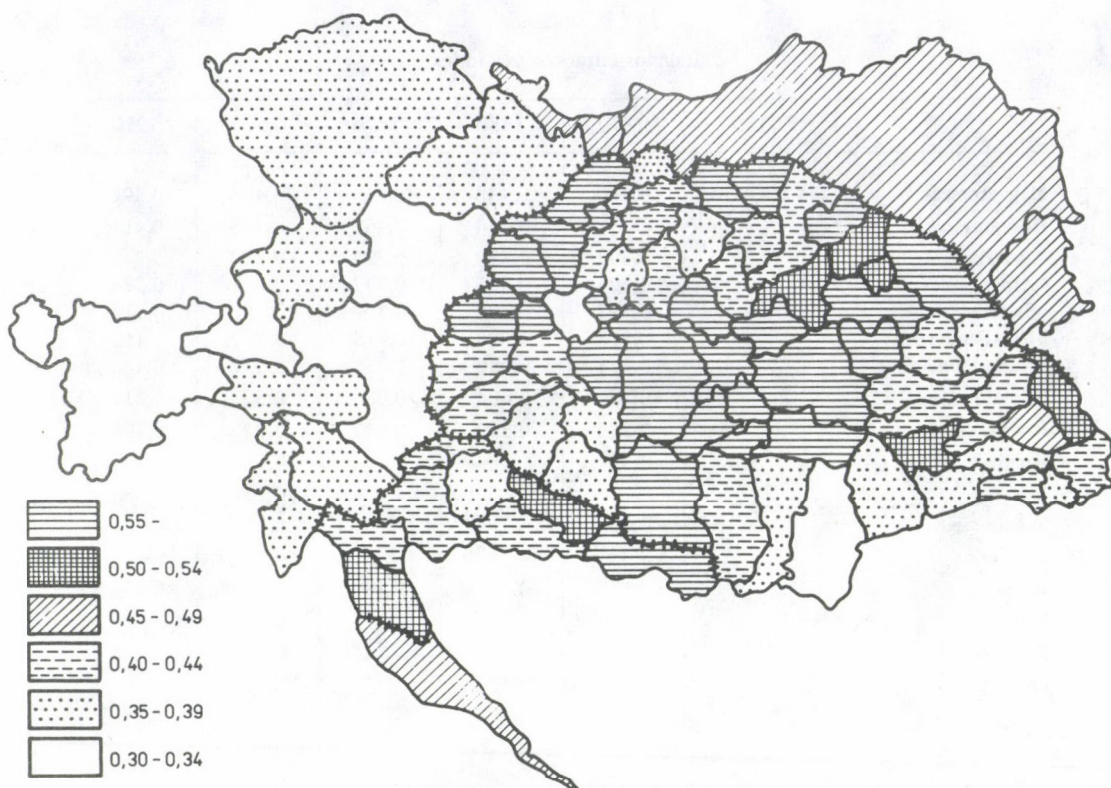
	1857	1870	1880	1890	1900	1910
Magyarország	(0,456)	0,440	0,448	0,448	0,423	0,394
Horvátország			0,454	0,452	0,438	0,413
Ausztria	(0,397)	0,392	0,398	0,392	0,393	0,345
Alpenländer		0,325	0,335	0,327	0,321	0,275
Sudetenländer		0,393	0,396	0,379	0,376	0,315
Karstländer		0,388	0,388	0,415	0,412	0,410
Karpathenländer		0,468	0,456	0,456	0,472	0,422
Németország		0,396	0,404	0,386	0,373	0,312
Franciaország	(0,275)*	0,282	0,267	0,242	0,228	0,205
Anglia		0,37			0,27	
Írország		0,29			0,23	
Svédország		0,33			0,30	
Norvégia		0,33			0,33	
Bulgária			0,41	0,48	0,50	0,47
Szerbia				0,49	0,47	
Románia					0,45	
Oroszország					0,55	

*1861

A 4. táblázatból és a 2. ábráról látható, hogy az *általános termékenység indexe* Magyarországon jóval nagyobb, mint Ausztriában és Európa valamennyi országában – Oroszországot és a balkáni országokat kivéve. Ez a nagy általános termékenység tükröződik a viszonylag magas – 1898-ig 40 ezrelék feletti – születési arányszámban.

Az általános termékenység indexe azonban derivált, másodlagos mutató, amelynek alakulása két elsődleges népesedési mutatónak: a nupcialitásnak – vagyis a házasságok gyakoriságának, illetve a házas nők arányának – és a házasságok termékenységének a függvénye. Ez a két index tükrözi elsősorban egy társadalom tudatos demográfiai magatartását. A nagy általános termékenység Magyarországon elsősorban a magas nupcialitás következménye volt. Magyarországon a szülőképes korú nők jóval nagyobb része élt házasságban, mint Ausztriában, vagy Európa többi országában. A *házas nők arányának indexe* a 19. sz. második felében Ausztria nyugati országaiban és Európa országaiban 0,40 és 0,50 között volt, Magyarországon 0,70 körül. A magyarországit megközelítő értékekkel Ausztria keleti országaiban találkozunk, magasabb mutatókkal pedig Oroszországban és a Balkánon (ld. az 5. táblázatot és a 3. ábrát!).

Magyarország nyugati határán egy nevezetes demográfiai választóvonal húzódott, Európát és a Habsburg-monarchiát két félre osztva. E vonaltól nyugatra általában később házasodtak, s viszonylag nagy volt azoknak a száma, akik sohasem léptek házasságra. Európa keleti és délkeleti felére ezzel szemben az általános és korai házasodás és a házasságban nem élők viszonylagos ritkasága volt jellemző. A házasságok gyakorisága tekintetében Magyarország átmenetet alkotott Európa két fele között, de egyértelműen a

2. ábra

Az általános termékenység indexei (I_f)
az Osztrák–Magyar Monarchiában 1900-ban

választóvonalától keletre helyezkedett el. A korai és általános házasodás a magyarországi hagyományos népesedési modell egyik legjellemzőbb vonása, amely a Lajtán túli viszonyokkal összehasonlítva azonnal szembeötlik. Magyarországon 1910-ben a 20–24 éves nők 61%-a már házas volt, a Lajtán túl ezzel szemben csak a hasonló korú nők 33%-a élt házasságban (az osztrák tartományokban 21%, a cseh tartományokban 30% volt ez az arányszám). Ugyanakkor Magyarországon az 50–59 éves nőknek csak 4%-a volt hajadon, a Lajtán túl viszont 12%-a (az osztrák tartományokban a nők 18%-a sohasem ment férjhez!). A korábbi évtizedekben még nagyobb különbségek mutatkoztak ebben a tekintetben a Monarchia keleti és nyugati fele között.

A házasulók átlagos életkora Oroszország és a Balkán után szintén Magyarországon volt a legalacsonyabb Európában (1880-ban és 1890-ben a nőknél 20,6 év, 1910-ben 22,1 év). Magyarországon 1911-ben 20 éven aluli volt a menyasszonyok 40,3%-a, Horvátországban 44,6%-a, a Lajtán túl viszont csak 15,6%-a (az osztrák tartományokban mindössze 6,1%-a!).

A modern gazdasági és társadalmi fejlődés hatására Európa és a Habsburg-monarchia két felében éppen ellentétes irányú változás ment végbe: Nyugaton nőtt a házasságok

5. táblázat

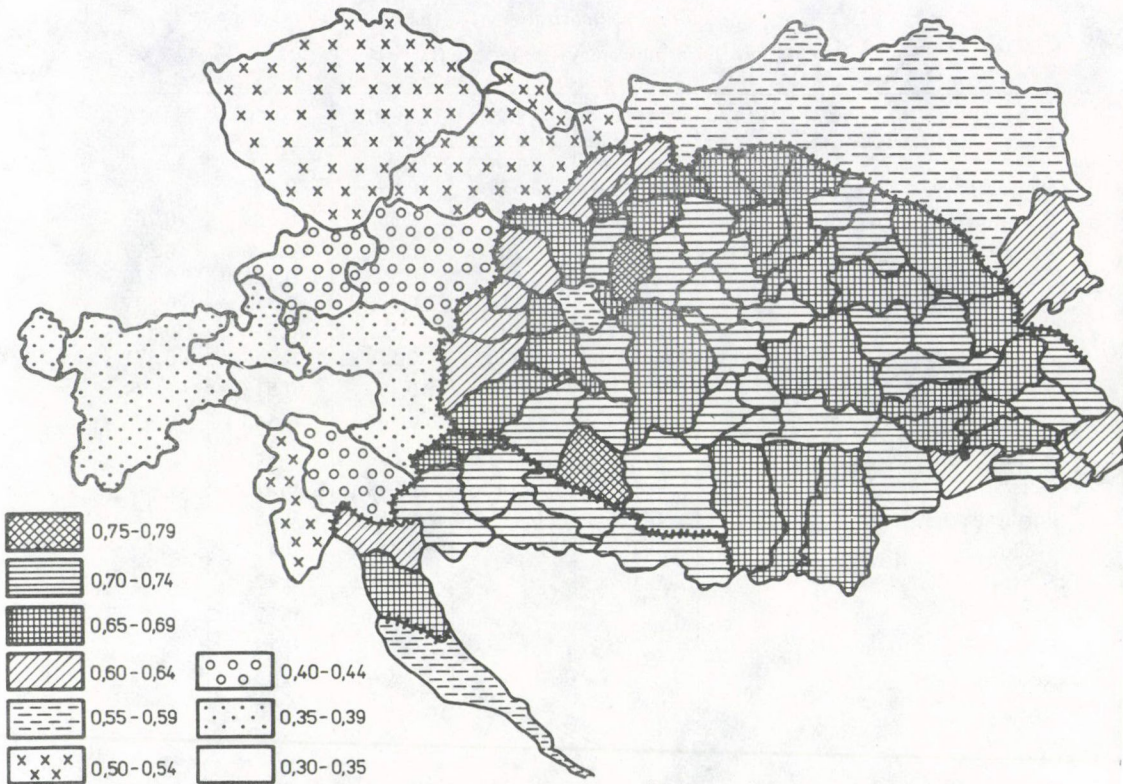
A házas nők arányának indexe (I_m)

	1857	1870	1880	1890	1900	1910
Magyarország	(0,698)	(0,703)	0,679	0,696	0,689	0,663
Horvátország			0,714	0,683	0,689	0,703
Ausztria	(0,470)	(0,484)	0,507	0,489	0,506	0,517
Alpenländer		(0,308)	0,381	0,385	0,406	0,428
Sudetenländer		(0,489)	0,516	0,505	0,518	0,527
Karstländer		(0,487)	0,501	0,516	0,519	0,529
Karpathenländer		(0,593)	0,606	0,553	0,577	0,571
Németország		0,474	0,501	0,497	0,513	0,524
Franciaország	0,531*	0,529	0,538	0,540	0,543	0,596
Anglia		0,51			0,48	
Írország		0,42			0,31	
Portugália		0,42	0,45	0,46	0,46	0,47
Svédország		0,42			0,41	
Norvégia		0,40			0,42	
Bulgária					0,73	0,75
Szerbia				0,78	0,79	
Románia					0,73	
Oroszország					0,70	

*1861

gyakorisága, Keleten pedig csökkent; ott egyre többen és egyre fiatalabb korban házasodtak, emitt valamivel emelkedett az átlagos házasságkötési kor és a sohasem házasodók arányszáma. Az Európa és a Monarchia két fele közötti eltérés azonban – a kölcsönös közeledés ellenére – még a 20. század elején is rendkívül szembetűnő volt mind a házasságok gyakorisága, mind az általános termékenység szintje tekintetében.

A történeti demográfusok a két eltérő házassági modellt általában kapcsolatba hozzák a hagyományos társadalom termelőtevékenységének üzemszerkezetével, család-, illetve háztartásstruktúrájával. E felfogás szerint a korai és általános házasodás Kelet- és Délkelet-Európában összefüggésben volt a nagycsalád-rendszer, az összetett háztartástípusok általánosan elterjedt voltával. A néprajzi kutatások Magyarország különböző vidékein valóban ki is mutatták a paraszti nagycsaládok jelenlétét. A legutóbbi évek család- és háztartásszerkezeti kutatásai azonban nyilvánvalóvá tették, hogy – a preindusztriális Európa többi országaihoz hasonlóan – a későfeudalizmus korában Magyarországon is többféle család- és háztartástípus élt egymás mellett, vidékenként és koronként különböző arányokban keveredve, de az uralkodó forma már a 18. században a nukleáris család volt. Az is kiderült, hogy az összetett, kiterjesztett háztartástípusok gyakorisága nálunk valamivel nagyobb volt, mint Nyugat-Európában, bár nem olyan nagy, mint a Balkánon, vagy Horvátországban, a *zadruga* hazájában. A történeti statisztikai vizsgálatok nyomán kirajzolódta az országnak azon vidékei, ahol a „nagycsaládok”,

3. ábra

A házas nők arányának indexei (I_m) az
Osztrák–Magyar Monarchiában 1900-ban

vagyis az összetett család- és háztartástípusok gyakorisága nagyobb volt az országos átlagnál (ezeken a vidékeken sem domináns, de mintegy 20–30%-os gyakoriságú). Ilyenek voltak elsősorban az ország déli megyéi (vagyis azok, amelyek közvetlenül érintkeztek a *zadrugás* délszláv területekkel, s amelyek többségében délszlávok is éltek); a másik nagyobb „nagycsaládos” vidéket a Felvidék középső megyéi alkották. A történeti statisztikai vizsgálatokból továbbá az is kiderült, hogy a 18. sz. végén és a 19. sz. elején az összetett családtípusok gyakorisága megnőtt, elterjedési területük jelentősen kiszélesedett. Ez a jelenség összhangban van a nemzetközi tapasztalatokkal, amelyek szerint a gazdasági viszonyok romlása (a feudális termelőmód válsága) kedvez az összetett családformák elterjedésének. Ez a folyamat azonban átmeneti volt: a feudális viszonyok felszámolása után a 19. század második felében gyors bomlásnak indultak a nagycsaládok, egyes elmaradottabb, a forgalomtól távolabb eső vidékek parasztsága körében azonban egészen a legújabb időkig fennmaradtak.

Az általános termékenység színvonalát meghatározó másik tényező – a házasságok gyakorisága mellett – a *házasságok termékenysége*. A magyarországi házas termékenység 19. századi alakulására vonatkozó adatok az elmúlt években nemzetközi viszonylatban felkeltették a demográfusok érdeklődését. A magyarországi mutatók ugyanis az eddig

ismert esetek többségétől, s. általában a demográfiai átmenet „klasszikus” modelljétől lényegesen eltérő demográfiai magatartásra utalnak. Az európai országok többségében – még a fejlett ipari országokban is – a házas termékenység a halálzási arányszám csökkenése után még évtizedekig magas szinten stabilizálódott (0,65 és 0,85 között,

6. táblázat

A házas termékenység indexe (I_g)

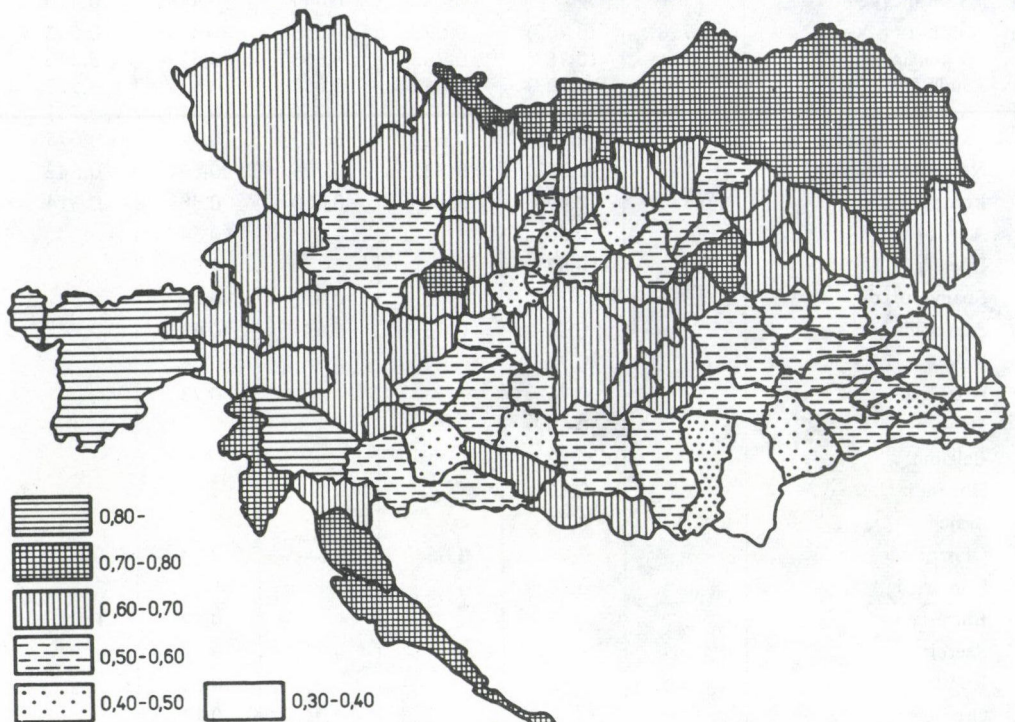
	1857	1870	1880	1890	1900	1910
Magyarország	(0,615)	(0,589)	0,582	0,581	0,573	0,538
Horvátország			0,601	0,640	0,591	0,543
Együtt			0,584	0,584	0,576	0,538
korrigált index*			0,627	0,614	0,593	0,541
Magyarország maximum						
Moson megye			0,691	0,722	0,713	0,671
Szabolcs megye			0,613	0,719	0,713	0,678
Magyarország minimum						
Krássó-Szörény megye			0,420	0,422	0,386	0,361
Baranya megye			0,502	0,451	0,433	0,372
Hont megye			0,480	0,447	0,448	0,410
Ausztria	(0,718)	(0,700)	0,673	0,683	0,673	0,588
Alpenländer		(0,787)	0,705	0,653	0,620	0,510
Sudetenländer		(0,703)	0,682	0,658	0,639	0,529
Karstländer		(0,742)	0,774	0,760	0,750	0,731
Karpathenländer		(0,723)	0,648	0,713	0,725	0,675
Németország		0,760	0,735	0,706	0,664	0,542
Franciaország	(0,478)**	0,494	0,460	0,410	0,383	0,314
Anglia		0,68			0,54	
Írország		0,67			0,74	
Spanyolország	0,66			0,62	0,62	0,58
Portugália		0,68	0,66	0,69	0,68	0,64
Svédország		0,71			0,64	
Norvégia		0,76			0,73	
Dánia		0,68				
Belgium		0,82				
Hollandia		0,85				
Svájc		0,73				
Olaszország		0,65	0,65	0,64	0,63	0,62
Finnország		0,70				
Bulgária					0,72	0,63
Szerbia				0,69	0,65	
Románia					0,65	
Oroszország					0,77	

*A születések becsült alulregisztrálásának korrekciójával, Tekse Kálmán számításai szerint

**1861

átlagosan 0,70 körül volt a mutató értéke), s csak a 19. század utolsó negyedében, számos országban pedig csak a századfordulón indult meg a csökkenése. Ez volt a helyzet Ausztriában is (ld. a 6. táblázatot). Magyarországon a feltűnő elsősorban nem a házas termékenység csökkenése a 19. század végén és a 20. század elején, az iparosodás és az urbanizáció hatására. Ez normális és általános európai jelenség volt, s a magyarországi termékenységsökkenés üteme a világháború előtti két évtizedben európai viszonylatban közepes ütemű volt, lassúbb, mint Ausztria nyugati országaiban.

A meglepő és szokatlan jelenség a magyarországi házas termékenység rendkívül alacsony szintje már az átmenet megindulása előtt, a hagyományos népesedési viszonyok között. A házas termékenység indexe 1880-ban olyan alacsony, mint Ausztriában 1910-ben. A korabeli Európában csak Franciaországban találunk ennél alacsonyabb mutatót. Ausztria országaiban az index (I_g) értékei 0,60 és 0,90 között szóródnak, a magyarországi megyékben viszont 0,42 és 0,70 között (ld. a 4. ábrát). Az osztrák mutató 1900-ig azonos szinten van, azután hirtelen csökken; a magyarországi mutató viszont lassú, de folyamatos csökkenést mutat 1880 és 1910 között. Ez a trend az 1869. és 1857. évi népszámlálások segítségével visszafelé meghosszabítható egészen a század közepéig. Azok az alacsony házas termékenységű zónák, amelyeket a magyar demográfusok a múlt század végén megfigyeltek, már az 1850-es években világosan kirajzolódnak. A leg-

4. ábra

A házas termékenység indexei (I_g)
az Osztrák–Magyar Monarchiában 1900-ban

nagyobb összefüggő ilyen régió az ország déli-délkeleti határán húzódik: a Bánát keleti és Erdély déli részében: Krassó–Szörény és Hunyad megye már a század közepén Európa legalacsonyabb házasságtermékenységgel rendelkező vidékei közé tartozik (hasonlókat csak Franciaországban találunk), de ehhez a régióhoz csatlakozik nyugat felől Temes, kelet felől pedig Nagy-Küküllő megye. E régió lakói részben görögkeleti románok, részben svábok és szászok. A második alacsony termékenységgel rendelkező zóna a Felvidék középső részén található: Hont, Nógrád és Gömör megyékben, magyar és szlovák lakossággal. Végül a harmadik zónát a század közepén még lényegében csak Baranya megye képviseli, de ez a régió bizonyul később a legdinamikusabbnak: a század végére a dél-kelet- és dél-dunántúli megyék (Tolna, Baranya, Zala, Vas és Veszprém déli része) házasságtermékenységi indexe már mind igen alacsony. Az említett régiók fokozatosan terjedő határai között bizonyos etnikai-vallási, illetve szociális csoportokra különösen jellemző az alacsony házasságtermékenység: a görögkeleti románokra, a református magyarokra, az evangélikus németekre, szászokra, és szlovákokra, illetve a volt telkes jobbágyokra, kisbirtokos parasztságra. Ma már az is kétségtelen, hogy a házasságtermékenység csökkenése egyik régióban sem a 19. század közepén, azaz a jobbágyfelszabadítás után kezdődött, mint korábban feltételezték. Különböző típusú korabeli források, valamint a szóban forgó vidékek egyes községeinek anyakönyveiben végzett kutatások egyaránt azt igazolják, hogy a termékenység csökkenése már a 18. sz. végén vagy a 19. sz. elején megindult, majd bizonyos regionális centrumokból szélesebb területeken is elterjedt, s a csökkenés a 19. sz. második felére már olyan méreteket öltött, hogy hatása az országos termékenységi mutatókban is jelentkezett. A termékenység ilyen nagy regionális eltérései és ilyen tartós csökkenése nem magyarázható a „natúrális” termékenység biológiai és szociális jellegű különbségeivel és ingadozásaival, hanem csak a házasságokon belüli tudatos születéskorlátozással. Erre a tényre egyébként több korabeli forrás egyértelműen utal is.

A történeti demográfusok többsége számára egyébként ma már nem kétséges, hogy „natúrális” termékenységről a hagyományos demográfiai viszonyok között sem beszélhetünk, bizonyos mértékű születéskorlátozást a preindusztriális Európa legtöbb vidékén gyakoroltak nemcsak a társadalom felső rétegei, hanem a parasztságot is. A magyarországi eset kivételes volta elsősorban abban áll, hogy a termékenységekorlátozás már viszonylag korán az agrármérséklet széles rétegeire kiterjedt, s ennek következtében a regionális és az országos termékenységi mutatók évtizedekkel a halálzási szám süllyedése előtt csökkenni kezdtek. Európa legtöbb országában az országos szintű termékenységi mutatók csökkenése csak a demográfiai átmenet előrehaladott stádiumában, a halálzási arányszám csökkenése után több évtizeddel következett be. Csak Franciaországban figyelhető meg a házasságtermékenység csökkenése a 18. század vége óta. A francia eset azonban csak látszólag hasonló a magyarországihoz, mert ott a halálzási arányszám csökkenése előbb indult, s a termékenység csökkenése már egy iparosodó és modernizálódó polgári társadalomban ment végbe. A legújabb kutatások azonban feltárták a magyarországihoz valóban hasonló esetet is: Livi-Bacci professzor Spanyolországban mutatta ki a házasságtermékenység szekuláris csökkenését a 18. század végétől, szintén egy hagyományos típusú agrártársadalomban, a demográfiai átmenetet, a halálzási arány süllyedését, a gazdasági és társadalmi viszonyok modernizálását évtizedekkel megelőzően.

A magyarországi termékenységszűkülés okai tehát a 18. század második felének és a 19. sz. első felének társadalmi, gazdasági és népesedési viszonyai között keresendők.

Sajnos, e korszak népesedéstörténetét igen kevésbé ismerjük; sem megbízható egykori adatok, sem elegendő számú modern demográfiai „mélyfúrás” nem áll rendelkezésünkre. Annyit az eddigi kutatások alapján is megállapíthatunk, hogy az alacsony termékenyséű vidékeken az országos átlagnál nagyobb volt egyrészt a házasságok, másrészt az összetett család- és háztartástípusok gyakorisága. A három demográfiai jelenség – a korai születéskorlátozás, a magas nupcialitás és az összetett háztartás (nagy család) – között tehát valamilyen kapcsolat és összefüggés van. Úgy tűnik, hogy ez a megállapítás adja kezünkbe a sajátos magyarországi népesedési magatartás megértésének kulcsát, vagy legalábbis lehetőséget nyújt arra, hogy az említett demográfiai jelenségeket kapcsolatba hozzuk a későfeudális magyarországi agrártársadalomban végbemenő gazdasági és társadalmi folyamatokkal. Erre vonatkozóan egy – részleteiben még további bizonyításra szoruló, de figyelemre méltó – hipotézist dolgozott ki Faragó Tamás, magyarázatot keresve az összetett családtípusok gyakoriságának és elterjedési területének a 19. sz. első felében megfigyelt növekedésére. A nagy családok és a házasságon belüli születéskorlátozás együttes elterjedése a 18. sz. végétől Magyarországnak elsősorban olyan dombos-hegyes vidékein figyelhető meg, ahol a megművelhető földterület gyarapodása nem tudott lépést tartani a viszonylag gyors (évi 5–6 ezrelékes) népességnövekedéssel. Mivel az adott fejlettségi szinten sem a mezőgazdasági termelékenység növelésére, sem a népfelesleg más szektorokba áramlására nem nyílt lehetőség, a telkes jobbágyság körében relatív túlnépesedés lépett fel, amely – a Magyarországon dívó egyenlő osztásos öröklési rend mellett – a parasztbirtok elaprózódásával, a lakosság elszegényedésével, életszínvonalának csökkenésével fenyegetett. Ezt csak a népességnövekedés fékezésével lehetett elkerülni. Erre gyakorlatilag két mód volt: vagy a házasságok elhalasztása, azaz a nyugat-európai házasságmodell, az ún. „malthusianus” stratégia alkalmazása, vagy pedig a hagyományos kelet-európai házasságmodell, azaz a korai és általános házasság fenntartásával a házasságon belüli születéskorlátozás, tehát az ún. „neomalthusianus” stratégia alkalmazása. Az említett vidékek parasztsága az utóbbit választotta. A nupcialitás, azaz a korai házasság szokásának fenntartását az összetett család- és háztartástípusok elterjedése biztosította: az új házasságok nem létesítettek önálló háztartást és gazdaságot, hanem megmaradtak a szülői ház keretei között.

Magyarország egyes vidékein tehát a hanyatló feudalizmus viszonyai között gazdaságilag stagnáló, a relatív túlnépesedés és az elszegényedés fenyegetésével szembekerülő parasztság körében a házasságon belüli születéskorlátozás, párosulva a korai és általános házasság fenntartását lehetővé tevő összetett háztartások elterjedésével, lényegében ugyanazt a funkciót töltötte be, mint Európa nyugati felében a középkor késői századaitól kezdve megfigyelhető késői házasság, amely együtt járt új háztartás és új gazdasági termelőegység létrehozásának kényszerével. Mindkét stratégia a társadalom egyfajta válasza volt a megváltozott gazdasági és ökológiai viszonyok kihívására. Funkciója mindkettőnek az volt, hogy a termékenység csökkentésével helyreállítsa, illetve fenntartsa a népesség és a gazdasági erőforrások közötti egyensúlyt. Az említett ibériai példa megerősíti a magyarországi viszonyok elemzéséből levonható következtetést: ott is egy stagnáló, túlnépesedett, hagyományos agrártársadalomban indult meg a születéskorlátozás. Spanyolországban az is kimutatható, hogy előzőleg növekedett a nupcialitás, mert a társadalom bizonyos rétegeiben elterjedt a korai és általános házasság szokása, háttérbe szorítva a korábban divatos nyugat-európai típusú házasságmodellt.

Magyarországon a 19. sz. második felében a feudális viszonyok felszámolását, a tőkés termelés fellendülését, a földrajzi és a szociális mobilitás megélénkülését követően az összetett háztartások gyakorisága csökkent, a nagycsaládok felbomlottak; a birtokos parasztság születéskorlátozása azonban fennmaradt, sőt újabb területekre is kiterjedt. Részben azért, mert a gazdasági tényezők által kikényszerített magatartás nemzedékről nemzedékre örökített szokássá, a mindennapi kultúra szerves részévé, mindenkire kötelező normájává vált. De nagyobbrészt azért, mert a demográfiai magatartás motívumai a megváltozott viszonyok között is fennmaradtak, sőt újabb motívumokkal bővültek. A nagybirtokrendszer korlátozta a parasztság földszerzési, terjeszkedési lehetőségeit, s a túl gyors népszaporodás az amúgy is kicsiny paraszti birtokok gyors felaprózódásával, tulajdonosaik elszegényedésével, deklasszálódásával fenyegetett. A termékenység korlátozása, az egy- vagy kéty gyermek-rendszer lehetőséget nyújtott a birtokállomány megtartására, az életszínvonal fenntartására, sőt a piaci lehetőségek kihasználásával annak emelésére is.

Világosan meg kell tehát különböztetnünk *a házas termékenység csökkenésének két típusát*. Az egyik típus az, amelyik a demográfiai átmenet bizonyos szakaszán jelentkezik a gazdasági és társadalmi viszonyok modernizálódásának hatására, s amely Európában és az Osztrák-Magyar Monarchiában is a 19. sz. végén és a 20. sz. elején a születési arányszám csökkenését eredményezte. A házas termékenység csökkenésének másik típusával a relatív túlnépesedés fenyegetésével szembekerülő, magas nupcialitású és gazdaságilag stagnáló hagyományos agrártársadalmakban találkozunk. Nem arról van tehát szó, hogy Magyarországon vagy Spanyolországban már a 18. sz. végén megindult volna a demográfiai átmenet, hanem arról, hogy bizonyos társadalmakban a hagyományos népesedési modellnek lényeges funkcionális eleme a házasságon belüli születéskorlátozás, a házas termékenység lassú, de fokozatos csökkenése.

Az elmondottakat összefoglalva úgy látom, hogy jelenlegi ismereteink alapján a 18–19. századi Habsburg-monarchiában *a hagyományos demográfiai modell és a demográfiai átmenet három nagy típusával* találkozunk.

Az első a legtöbb nyugat-európai országra jellemző, ma már bátran „klasszikusnak” nevezhető típus. A hagyományos népesedési modell legfőbb jellemvonása itt a késői házassodás és a nem házasok nagy arányszáma, s ennek következtében a közepes vagy éppen alacsony általános termékenység. Az átmenet első szakaszában, a halálozási ráta csökkenését követően a házas termékenység még hosszabb vagy rövidebb ideig viszonylag magas szinten marad, majd a 19. sz. végén a „modernizáció” címszó alatt összefoglalható okok együttesének hatására gyors csökkenésnek indul. Ezt megelőzően, vagy ezt követően emelkedik a nupcialitás, mert egyre többen és egyre korábban házasodnak. A nupcialitás növekedése némiképp ellensúlyozza a házas termékenység csökkenését, s fékezi az általános termékenység indexének süllyedését. Ehhez a típushoz tartoztak Ausztria nyugati országai, s ide sorolható Magyarország néhány nyugati megyéje is. Franciaország is ebbe a típusba sorolható, bár annak egy speciális változatát képezi.

A második típust kelet-európainak nevezhetjük, mert a kelet- és délkelet-európai országok többségére jellemző. A hagyományos népesedési modell jellegadó vonása az általános és korai házasság, s ennek következtében az általános termékenység magas szintje. Az átmenet az előző típushoz képest mintegy százéves késéssel indul, s a halálozási arány csökkenését viszonylag hamar követi a születési arányszám süllyedése,

elsősorban az addig magas házas termékenység csökkenése következtében. Az átmenet során csökken a nupcialitás, mert emelkedik a házasságkötési kor és a nem házasok arányszáma. A nupcialitás csökkenése gyorsítja az általános termékenység csökkenését, ezért viszonylag hamar bekövetkezik a demográfiai olló lassú összecukódása. Ebbe a típusba sorolhatók Ausztria keleti orszárai (Galícia és Bukovina), de ide tartoztak Magyarország egyes vidékei is, főleg az alföldi és tiszántúli megyék.

A harmadik típusba egyelőre Magyarországot és Spanyolországot sorolhatjuk (de valószínűleg ide tartozott Románia is). A hagyományos népesedési modellt a korai és általános házasság mellett a házasságon belüli születéskorlátozás viszonylag nagy elterjedtsége, a házas termékenység korán meginduló, lassú süllyedése jellemzi, elsősorban a parasztság körében. Az átmenet itt is évszázados késéssel, a halálozások csökkenésével indul, de népesedési robbanásra nem kerül sor, mert a házas termékenység az átmenet megindulásakor már elég alacsony, és lassan csökkenő tendenciájú. A 19. század végén a modern típusú termékenységszökkenés a születési ráta gyorsuló hanyatlását eredményezi, amelyet itt is fokoz az a körülmény, hogy a nupcialitás lassan csökken.

Magyarország egésze a harmadik típusba tartozott, de regionális szinten az országon belül mindhárom típus megtalálható, legnagyobb gyakorisággal a 2. és a 3.

Mint már említettem, a házas termékenység évszázados lassú csökkenés után a 3. típusban is a 19. sz. végén indul gyors hanyatlásnak, s ebben már a gazdasági és társadalmi viszonyok modernizálása, az iparosodás és az urbanizáció terjedése játszik meghatározó szerepet, bár a hagyományos típusú paraszti születéskorlátozás is fennmarad és terjed. A századforduló termékenységi viszonyainak regionális elemzése — amelyet Dányi Dezső végzett el — elsősorban azt mutatja, hogy erős tendencia jelentkezett a hagyományos viszonyok között kialakult nagy regionális különbségek kiegyenlítődére. Az ország középső magas termékenységű és magas nupcialitású megyéiben a házas termékenység és a házasok aránya egyaránt csökkent. A keleti és délkeleti megyékben, ahol a házas termékenység a legalacsonyabb, a házas nők aránya viszont a legmagasabb volt, az előbbi emelkedett, az utóbbi csökkent. A nyugati és északnyugati megyékben éppen a fordított folyamat ment végbe: a korábban viszonylag magas házas termékenység csökkent, az országos átlagnál alacsonyabb házasodási arány pedig emelkedett. A modell csökkenő elemének (keleten a nupcialitásnak, nyugaton a házas termékenységnek) a változása azonban jóval intenzívebb volt, mint a másik elem emelkedése, ezért az ország mindhárom nagy régiójában csökkent az általános termékenység színvonala. Hasonló kiegyenlítődesi tendenciát figyelhetünk meg az etnikai és vallási csoportok esetében is: a korábban termékenyebb nemzetiségek és felekezetek termékenysége a századfordulón gyorsabb ütemben csökken. Az eddigi korrelációs elemzések a gazdasági, társadalmi és kulturális fejlettség különböző mutatói, valamint a népesedési mutatók változása közötti kapcsolat felderítésére nem hoztak kielégítő eredményeket. A házassági szokások változása, a házas termékenység csökkenése, s általában a társadalom tudatos demográfiai magatartása nyilvánvalóan olyan összetett, sokféle gazdasági, társadalmi, pszichológiai és biológiai tényező által befolyásolt jelenség, amely tisztán mennyiségi mutatók alapján és statisztikai analízis segítségével aligha ragadható meg pontosan. Egyébként a nyugat-európai elemzések is hasonló tanulságokkal jártak.

FORRÁSOK, IRODALOM

Az előadásban idézett és feldolgozott népesedési adatok forrásai: az 1857., 1869. és 1880. évi magyarországi és ausztriai népszámlálások kötetei; *Tafeln zur Statistik der Österreichischen Monarchie. Neue Folge I–V. 1849–1865; Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik, XIII. 2. és XIV. 1.; a Magyar Statisztikai Évkönyv és a Magyar Statisztikai Közlemények kötetei; a Statistisches Jahrbuch der Österreichischen Monarchie, az Österreichisches Statistisches Handbuch és az Österreichische Statistik kötetei.*

Az előadásban tárgyalt kérdésekre vonatkozó legfontosabb irodalom:

- Andorka Rudolf*: A család és a háztartás nagysága két déldunántúli faluban (Alsónyéken és Kölkeden). In: *Történeti Statisztikai Tanulmányok* 3. Bp., 1977.
 Paraszti családszervezet a XVIII–XIX. században. *Ethnographia*, 1975, 2–3. sz.
 Születésszabályozás az Ormánságban a 18. század vége óta. *Demográfia*, 1970, 1–2. sz.
 Az ormánsági születéskorlátozás története. *Valóság*, 1975. 6. sz.
- Bevölkerungsgeschichte. Hrsg. von W. Köllmann und P. Marschak. Köln, 1972.
- Coale, Ansley J.*: Factors Associated with the Development of Low Fertility: An Historic Summary. In: *Proceedings of the World Population Conference, 1965. Vol. II. New York, 1967.*
 The Decline of Fertility in Europe from the French Revolution to World War II. In: *Fertility and Family Planning: A World View.* Ed. S. J. Behrman, L. Corsa, R. Freedman. Ann Arbor, 1969.
- Dányi Dezső*: Háztartás és család nagysága és struktúrája az iparosodás előtti Magyarországon. In: *Történeti Statisztikai Tanulmányok* 3. Bp., 1977.
 Regionális fertilitási sémák Magyarországon a 19. század végén. *Demográfia*. 1977, 1. sz.
- Demény, Paul*: Early Fertility Decline in Austria–Hungary: A Lesson in Demographic Transition. *Daedalus* 1968. 2. sz.
- Faragó Tamás*: Háztartásszerkezet és falusi társadalomfejlődés Magyarországon 1787–1828. In: *Történeti Statisztikai Tanulmányok* 3. Bp., 1977.
- Economic Factors in Population Growth.* Ed. by A. J. Coale. London, 1976.
- Hajnal, J.*: European Marriage Patterns in Perspective. In: *Population in History.* Ed. by D. V. Glass and D. E. C. Eversley. Chicago, 1965.
- Keleti Károly*: Magyarország népesedési mozgalma 1864–73-ban és a cholera. Bp., 1875.
- Knodel, John*: The Decline of Fertility in Germany, 1871–1939. Princeton, 1974.
- Knodel, John–E. van de Walle*: Demographic Transition and Fertility Decline: The European Case. In: *International Union for the Scientific Study of Population. Sidney Conference, 1967.*
- Kovács Alajos*: Az egyke és a népszaporodás. *Magyar Statisztikai Szemle*, 1923, 4–6. sz.
- Kováts Zoltán*: A magyarországi népességi reprodukció kérdése és a XVIII–XIX. századi családi rekonstrukciós vizsgálatok néhány eredménye. In: *A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei*, 1966. Első rész.
- Kováts Zoltán–Cs. Tóth Péter*: Csurgói jobbágy-családok demográfiai viszonyai 1720–1950. In: *Történeti Statisztikai Évkönyv*, 1961–1962.
- Livi-Bacci, Massimo*: A Century of Portuguese Fertility. Princeton, 1971.
 A History of Italian Fertility during the Last Two Centuries. Princeton, 1977.
 Fertility and Population Growth in Spain in the Eighteenth and Nineteenth Centuries. In: *Population and Social Change.* Ed. by D. V. Glass and R. Revelle. London, 1972.
- Magyarország népességi statisztikája.* Szerk. Jekelfalussy József és Láng Lajos. Bp. 1884.
- Magyarország történeti demográfiája.* Szerk. Kovácsics József. Bp. 1963.
- Population and Social Change.* Ed. by D. V. Glass and R. Revelle. London, 1972.
- Ráth Zoltán*: Népünk korviszonyai és halálzási statisztikánk. Bp., 1893.
 Népszaporodásunk kérdése a XX. század küszöbén. Bp., 1901.
- Rédei Jenő*: A születések és a halálzások alakulása a XIX. századi Európában és Magyarországon. Bp., 1960.

- Sklar, J. L.*: The Role of Marriage Behavior in the Demographic Transition: The Case of Eastern Europe around 1900. *Population Studies* 28. (1974) 2. sz.
- Tekse Kálmán*: A termékenység néhány jellemzője Közép- és Dél-Európában az első világháború előtt. *Demográfia*, 1969. 1. sz.
- Walle, E. van de*: The Female Population in France in the Nineteenth Century. Princeton, 1973.
- Weszelowszky Károly*: Statisztikai tanulmányok hazánk közegészségi állapota felett. Bp., 1875.
A gyermekek halandósága Magyarországon. Bp., 1882.
- Wrigley, E. A.*: Population in History. London, 1969 (Magyarul: Népesedés és történelem. Bp., 1973.)